

**ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ**

СТАНКА ИВАНОВА ПЕТРОВА-ХРИСТОВА

**ХИМНОГРАФСКИЯТ РЕПЕРТОАР ЗА БЕЗПЛЪТНИТЕ СИЛИ
В СРЕДНОВЕКОВНАТА СЛАВЯНСКА БОГОСЛУЖЕБНА
КНИЖНИНА**

АВТОРЕФЕРАТ

**на дисертация за присъждане
на образователната и научна степен „доктор”**

**Научна специалност:
Българска литература
(Стара българска литература)**

**НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ:
проф. д-р МАРИЯ ЙОВЧЕВА**

**Рецензенти:
проф. д-р Искра Христова-Шомова
проф. д-р Климентина Иванова
доц. д-р Ана Стойкова
доц. д-р Бойка Мирчева
проф. д-р Мария Йовчева**

**София
2015**

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на разширено заседание на Секцията по стара българска литература, Институт за литература при БАН на 15 декември 2014 г.

Данни за дисертацията:

Общ обем	419 с.
Основна част	217 с.
Приложения	202 с.
Библиография	237 заглавия

Защитата на дисертацията ще се проведе на 17. 04. 2015 г. от 15. 00 часа в зала 102, блок 17, БАН, София, бул. „Шипченски проход” № 52.

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в стая 714, бл. 17, БАН, София, бул. „Шипченски проход” № 52.

Извършената работа ми донесе някои лични прозрения, даде ми сигурност и минимумът познания, необходим за бъдещи занимания. На първо място разбрах, че всяка индивидуална работа в науката не може да бъде откъсната от написаните преди нея изследвания и за да бъде възможно най-изчерпателна и добре аргументирана, трябва да ги познава и да се опира на тях. Съществен принос за наличието на нишка между извършената от мене работа и предходните химнографски изследвания има Мария Йовчева, която ме напътстваше и ми помогна с намирането на труднодостъпни за мене текстове. Затова, въпреки мисълта на Умберто Еко, че не е необходимо да се благодари на научния ръководител, защото е негово задължение да ръководи докторанта, аз горещо ѝ благодаря! Без нея работата ми нямаше да бъде същата. Ценна за мене е и помощта на Климентина Иванова, Ана Стойкова, Искра Христова-Шомова, Анисава Милтенова и Радослава Станкова.

Дисертационният ми труд цели да запълни бяло поле в изследванията на текстовете, посветени на безплътните сили, като се съсредоточава върху химнографските творби за тях в Минея. В центъра на изследването са каноните за архангелите Михаил и Гавриил, и то преди всичко преводните, макар да е отделено специално място и на оригиналните произведения за тях.

Трудът се състои от увод, пет глави, допълнение към пета глава, заключение и приложения.

Уводът е съставен от три части и кратко допълнение. В първата е изложена накратко основна информация за безплътните сили (*Ἀσώματοι δυνάμεις*). Във втората е направен обзор на изследванията за тях с акцент върху произведенията от старата българска литература. Обърнато е внимание и на произведенията, написани в тяхна чест, както в славянската, така и във византийската литература. Третата част е посветена на целта, задачите и материала на изследването, а допълнението – на степента на тяхната реализация. **Първа глава** представлява исторически обзор на разглеждания култ. Разделена е на пет части с подзаглавия, подредени съобразно хронологическата последователност на възникването и развитието на почитта към безплътните сили. **Втора глава** се състои от две части. В първата е направен преглед на палеографските особености и частично на съдържанието на използваните ръкописи, за да се стигне до изводи за типа ръкописи с отделни версии на службите за безплътните сили, както и за евентуална връзка между отделните източници. Във втората част са изолирани версиите на службите в разглежданите ръкописи. В **Трета глава** са разгледани накратко всички канони. Обърнато е внимание на пълнотата на техните преписи в ръкописите (липси, добавени строфи от други творби) и близостта между тях, за да се проследи в общи линии историята и разпространението им. Въз основа на изнесените данни са направени изводи за службата, за която са били предназначени двата непреводни канона и за времето на навлизане на преводните произведения в старобългарската литература. В **Четвърта глава** е извършен лингвотекстологически анализ на канона *Начальникъ ангеломъ*, поместен в различни по тип староизводни минеи – служебни и изборни (празнични) с различно структурирани служби, датирани в сравнително широк диапазон – от най-стария датиран служебен миней Я 84 и изборните минеи с архаичен лексикален пласт Драг, F.п.I.72 и Син 25 до сръбския служебен миней САНУ 283 от XV в. Основната цел на анализа в **Пета глава** е да се изясни въпросът за авторството на анонимния канон за архангел Михаил *Просвъщън*

ДРЕВЛЕ ОУМЪИ НА II ГЛ. **Малки песнопения с вероятен непреводен произход в службите за безплътните сили** е допълнение към пета глава, в което са разгледани близките до анонимния канон на II гл. и канона от Константин Преславски малки песнопения и е изказано мнение за техния непреводен произход.

Увод

Основните функции на култа към безплътните сили са медиаторската и войнската. Развитието и обогатяването му намират израз в персонификацията на седем архангели, на всеки от които се приписва индивидуална функция. Първостепенно място сред тях заемат Михаил и Гавриил. Архангел Михаил преди всичко е архистратиг, т.е. предводител на небесното войнство. От войнското му достойнство произтича ролята му на пазител на храма и на тайнствата, извършвани в него. Почитта към архангел Михаил носи елементи и на лечителските култове. Почитта към другия от двамата особено популярни архангели, Гавриил се свързва преди всичко с възвестяване на Божия промисъл – с Благовещението на Дева Мария (Лк 1: 26-38) и с предизвестieto за раждането на Йоан Кръстител (Лк 1: 11-20).

За интереса към архангелския култ и към текстовете за почитането му свидетелстват многобройни публикации, и то не само отделни статии, но и монографии, написани през последните години. Вниманието на палеославистите е привлечено и от богослужебната поезия, посветена на безплътните сили. Изследванията на химнографските текстове обаче са насочени към оригиналните химнографски произведения за архангелите, а те са незначителен дял от внушителния песенен репертоар в тяхна чест. Преобладаващата част от него е преводна. Във византийската литургическа поезия досега е открит обемна част от химнографски творби за архангелските чествания, от които в печатните минеи влиза нищожна част. Броят на известните досега гръцки канони в чест на безплътните сили надхвърля 35. Към тези творби трябва да се прибави и неизброима част малки жанрови песнопения (стихири, тропари, седални, кондаци, икоси, експостиларии), от които също много малък процент са намерили място в печатната гръцка и славянска версия на Минея.

Цел, задачи и материал на изследването

Огромна част от химничния корпус, предназначен за култа към безплътните сили, не е въведена в науката. Текстовете са останали встрани от изследователското внимание и не са намерили място в многобройните досегашни обобщаващи или

конкретни публикации в областта на ангелологията. Проучванията или се опират върху друга изворова база (предимно агиографски и риторически произведения, молитви, апокрифи и изображения) или илюстрират подход с доминиране на културно-историческа и етнологическа интерпретация на данните. Доколкото обаче литургическата поезия представя специфична форма за честване на християнските паметни в източноправославното богослужение и участва като важен компонент от богослужебните текстове, тази празнота в научната литература би следвало да бъде запълнена.

Неизяснени остават въпросите за текстологическата история на службите в славянска среда, за разпространението им в различните по тип ръкописи, както и за датирането и локализацията на по-значимите редактирания на репертоара за безплатните сили. Необходимо е да се проучи съставът и структурирането на първоначалното ядро на службите в старобългарската литература, както и в какво обкръжение са се намирали оригиналните канони. Едно текстологическо изследване на каноните би дало представа за хронологията на по-късните редакции и техните гръцки образци. Именно необходимостта от последователно и систематично изследване на писмената история на архангелските служби мотивира избора на темата.

Важността на темата е несъмнена и поради връзката ѝ с културно-политическата ситуация в България след идването на Кирило-Методиевите ученици и формирането на корпуса от богослужебни книги на старобългарски език. Приемането на християнското име Михаил от княз Борис, както и създаването на храмове, посветени на архангелите, е най-вероятната причина за написване на творби, с които се прославят църковните патрони.

Целта на работата е да постави в центъра на научния интерес химнографския репертоар за безплатните сили и да изгради обобщена картина на историята му в славянска среда, като се съберат, систематизират и анализират от филологическа гледна точка посветените им служби. Досегашните изследвания на култа към архангелите, както вече се каза, са базирани основно на друг тип текстове, а при песеннопоетическите произведения, доколкото са засегнати, вниманието е съсредоточено преди всичко върху въпроси около авторството на непреводните канони. Преводните химнографски творби са пренебрегвани като основен обект за изследване в сравнение с оригиналните. Привличането на вниманието върху тях, макар и в рамките на ограничен кръг празници, свързани с един, но много съществен култ, е с цел да се потърсят допълнителни отговори за времето и интензивността на преводите в Минея.

Събирането на всички химнографски произведения за архангелите и другите чинове на небесната йерархия, налични в определен корпус от представителни ръкописи, дава максимално широка картина на интереса към отделния култ и откроява неговата пулсация във времето, зависеща от актуализациите на богослужебните изисквания през вековете.

Методология. Водещ при интерпретацията на първичния материал е лингвотекстологическият подход, съчетан с разглеждане на данните в литературен, археографски, извороведчески, литургически, културно-исторически и екзегетически план. Във връзка със специфичните особености на култа към безплътните сили е очертано най-общо формирането на почитта към тях, открояват се нейните библейски корени и по-късното ѝ развитие в произведенията на великите отци на Църквата. Прилагат се *исторически* и *сравнителен* метод на изследване, но разработката на темата налага и използване на общите методи *описание, систематизация, анализ и синтез*. Основните решения на въпросите около формирането и историята на службите за архангелските празници се намират чрез разностранен анализ на средновековните първични източници и сравнителното и съпоставително проучване помежду им и спрямо византийски образци. Жанровата характеристика на проучваните текстове предполага и литературен анализ на ритмическия им строеж, но поради натрупването на множество нерешени въпроси около разпространението и евентуалните редакции на творбите, ритъмът им не се разглежда в настоящата работа.

Основен обект на изследването са *южнославянските ръкописни минеи*. Подбрани са тези от тях, които представят разновидности на Минея с различна хронология и произход. Поради техния вторичен характер спрямо българската традиция староруските минеи се привличат като допълнителни източници. Гръцките текстове са издирени от службите в печатните минеи, поредицата АНГ (АНГ I, III, VII, IX), а също и от различните инципитариуми на византийската химнография, базирани основно върху ръкописното наследство. Славянските източници са допълнени с църковнославянските минеи, издадени в Киев¹ и с някои базови публикации и справочници.

Основни задачи:

1. Да се издирят, систематизират и публикуват химнографските текстове за безплътните сили от български и сръбски ръкописни минеи от различен тип.

¹ <http://orthlib.canto.ru/?go=mineya/sep/>; <http://orthlib.canto.ru/?go=mineya/nov/>;
<http://orthlib.canto.ru/?go=mineya/mar/>; <http://orthlib.canto.ru/?go=mineya/jul/>.

2. Да се направи приблизителна хронологизация на пластовете в химничния репертоар за безплътните сили чрез комплекс от филологически и литургически критерии, като се използват очертаните досега етапи в развитието на минейните и химнографските състави на базата на текстовата история на преводни и непреводни служби.

3. Да се открие архаичният пласт в анализирания текстове, което ще доведе до изводи за последователността на навлизане на преводните произведения за безплътните сили в славянския Миней и ще допринесе да се установи кои преводни канони са влизали в неговия първоначален състав.

5. Да бъде предложена относителна хронология за двата старобългарски оригинални канона за архангел Михаил, като се изследват в стилово-езиков план.

Уговорки:

Поради големия обем на песенния корпус, трудът не обхваща целия наличен материал по темата. Той се ограничава предимно до каноните в славянските ръкописни миней от XI до XV в., с акцент върху староизводните преписи. В работата се акцентира основно върху каноните, а малките химнографски жанрове предимно се регистрират като налични в изследваните ръкописи. Обръща се по-специално внимание само на тези с вероятен непреводен произход. Това се налага от необходимостта от предварителни проучвания за малките жанрове, за които е необходима работа с повече първични източници.

В изследвания първичен материал по различни причини не попадат два типа химнографски произведения за безплътните сили. Единият включва циклите от делничното богослужение за понеделник (в октоисите), тъй като те се разпространяват в съставите извън календарния кръг, свързани са с развитието на друга химнографска книга и поради това имат по-различна история в славянската (а и във византийската) книжнина. По изключение е привлечен само един октоихов препис на предполагаем старобългарски оригинален канон, за който обаче се знае, че първоначално е написан за Миней. Към втория тип химнични произведения за архангелите, останали извън вниманието в труда, спадат параклисите (молебни канони и служби), добили широка популярност в славянска среда след XIV в. и разпространявани в различен тип ръкописи (молебници, монашески колекции, сводни литургически сборници, псалтири с последования). Те също не са обвързани с календарния цикъл, не изпълняват функции на компонент от официалното, общото богослужение и имат по-особени структурни белези. Те се отнасят по-скоро към персоналната молитва, личното обръщение към

безплатните сили, което може да бъде отправено от всеки християнин, независимо от мястото и времето.

Множеството намерени канони в ръкописите и липсата на достатъчно време наложиха да стесня кръга на текстовете за анализ в изследването си. Поради това се концентрирах върху два от каноните – *Научальника ангеломъ* на IV гл. от Йосиф Песнописец и анонимния *Просвъщън дръвляе оумъ* на II гл. Спрях се на първия заради разпространението му както в източно-, така и в южнославянските минеи и множеството разночетения в преписите, което предоставя богат материал за текстологически анализ, а вторият привлече вниманието ми с неизяснените въпроси около неговия произход.

Уточнения на някои термини:

служба – Синоним на ‘последование’. Употребява се като общо название за химнографска композиция с добавени четива за честването на дадена памет, например Служба за Събора на архангел Михаил и другите безплатни сили. Последованията с различни канони за един и същи празник не се разглеждат като различни служби. Прави се разлика между староизводна и новоизводна служба, обусловена от различията в структурата на последованията в зависимост от използвания Типик.

версия – Означава промени в състава на службата – замяната на един канон с друг, а понякога и основните придружаващи го песнопения (стихири от вечернята, седален, кондак и икос).

вариант – Преписи на службата за даден празник, в които канонът, а обикновено и основните придружаващи го песнопения са едни и същи, но имат индивидуални текстови промени. Вариантите се оразличават в рамките на една и съща версия.

редакция – Назовава съществени разлики на ниво текст (синтактични, лексикални, морфологични, частичен превод), възникнали вследствие на съзнателна и целенасочена намеса на книжовниците в даден момент от разпространението на конкретно произведение. Терминът ‘редакция’ не се употребява за структурата на службите, нито за техния състав.

Първа глава

Възникване и развитие на култа към безплътните сили

В първата част **Безплътните сили според библейските книги и някои апокрифи** се представят най-ранните писмени свидетелства за безплътния свят, достъпни в православната християнска култура, разглеждат се въпросите за неговото създаване и разбирането за него според Библията. Цитират се изворите, в които за първи път са употребени някои общи названия за безплътни същества и личните имена на архангелите. Прави се връзка и с някои апокрифи, свидетелстващи за ранното развитие на култа. Частта **Учението за Безплътните сили в светоотческите времена** представя накратко схващанията на изявени църковни отци за същността на ангелите и за тяхната йерархия. Едно от най-авторитетните съчинения от I–II век, „Пастирът” от апостол Ерм, е написано във формата на откровение. В него Ангелът на Покаянието представя метафорично Църквата като сграда, строяща се от ангелите. Според Ориген безплътните сили не са създадени различни по чинове, а заемат място в йерархията според собствените си дела. Ангелите и хората имат еднаква природа и постъпват според собствената си свободна воля. Затова хората биха могли да се доближат до ангелите чрез делата си. Според Григорий Богослов, за да се разпространява Божията благодат колкото може повече, Бог създава ангелските и небесните сили, които възникват като „вторична светлина” и служат на първичната (божия) светлина. Главна роля в теологическите възгледи върху безплътните сили (и особено в Източната църква) изиграва корпусът на Псевдо-Дионисий Ареопагит „За небесната иерархия”, написан към края на V в. В него те се представят в йерархична подредба от девет чина, разделени на три триади: серафими, херувими, престоли; господства, сили, власти; начала, архангели, ангели. Евентуални причини за попадането на архангелите в предпоследното звено биха могли да са несъобразеността на изброения ред със статута на назованите с лични имена безплътни сили и (или) изграждането на култа към тях независимо от този ред. Вероятно през V в. нарицателното име *архангел* вече е утвърдено за Михаил и култът към него е развит и разпространен, поради което той се възприема като предводител на безплътните войства, въпреки ниския му статут според Псевдо-Дионисиевата йерархия. В труда си „Точно изложение на православната вяра” Йоан Дамаскин систематизира и допълва схващанията на отците, изразени преди него. Той възприема идеята на Григорий Богослов за ангелите като вторична светлина, отразяваща първичната Божия светлина, а също и йерархичната ангелска подредба на

Псевдо-Дионисий Ареопагит, тъй като Йоан Дамаскин изразява схващането, че висшите ангели предават светлина на нисшите.

Частта Развитие на култа към безплътните сили в богослужението. Празници в Минея проследява историята на честванията им в християнския календар с акцент върху четирите празника в Минея, застъпени в дисертацията.

Най-ранните запазени песнопения за празника на архангелите се намират в древния химнографски сборник Иадгари на 14 ноември. В по-късно сформирания се Минея са включени четири дати за честването на Безплътните сили: на 8 ноември – Събор на архангел Михаил и другите Безплътни сили; 6 септември – Чудото на архангел Михаил в Хоня; 26 март – Събор на архангел Гавриил и 13 юли – Събор на архангел Гавриил. Най-рано получава разпространение празникът на 8 ноември, възприет от Александрийската църква между 400 и 432 г. До това време на същия ден тя е отбелязвала Кръщение Господне. Ранното установяване на Събора несъмнено има връзка с особения статут на ангелите и архангелите, които се нареждат на трето място след почитането на Господ и Пресвета Богородица. Вторият по хронология празник за безплътните сили е Чудото на арх. Михаил в Хоня на 6 септември. Официалното му признаване е станало през XII в. от византийския император Мануил I Комнин (1143-1180), но изглежда на местно равнище в самия град Хоня се утвърждава през IV в. Легендата, свързана с честването, се основава на събитие, станало още през I в. Тя разказва за лековит извор в малоазийския град Хоня (Хонай, Хонас) в днешна Турция (в Античността Колоса или Коласия), посветен на архангел Михаил. Езичниците се опитват да предизвикат наводнение и с това да унищожат аязмото, затова прокопават канал от близката река. Архангелът го предотвратява, като предизвиква земетръс и отклонява събраната вода в дълбока пропаст. Във връзка с тази легенда Й. Иванов дава сведения за земетресение във Фригия, станало през 65 г. и причинило големи разрушения в град Коласия. В някои проложни четива на 6 септември се отбелязва и паметта на Архип парамонар – предстоятелят на близкия до аязмото храм, чийто патрон е архангел Михаил. Личност с такова име е спомената и в Библията, в Посланието до колосяни (Кол. 4:17). Предполагам, че това е същият Архип парамонар, споменат в четивата. Въпреки че празникът за Чудото в Хоня е признат официално едва през XII в., вероятно това е било формалност, тъй като сведения за него се появяват в синаксарите още през VIII-IX в.

Другите два празника – тези в чест на архангел Гавриил на 26 март и на 13 юли са установени по-късно. Формирането на индивидуална памет на архангела трябва да се

отдаде на трайното установяване на празника Благовещение, тъй като честването му е свързано с благовестието на Дева Мария за раждането на Христос (Лука 1: 26-35). Първите данни за отбелязването на паметта на архангела са засвидетелствани чрез песнопенията за нея, чиито автори са живели през IX в., но поради липсата на достатъчно информация в месецословите не е ясно на коя дата са се изпълнявали. Вероятно поради по-ниския си ранг в йерархията на църковните чествания двете памети не са отбелязвани с песнопения във всички версии на службите за съответните дати, а е възможно и да не са споменавани в част от месецословите, което има отношение към тяхното окончателно утвърждаване в календара.

Освен изброените основни празници в календарите са запазени и множество локални памети, посветени на храмове и манастири, които носят името на някой от двамата архангели – Михаил или Гавриил, или на всички безплътни сили. Съществуват данни за множество други храмове, за които липсва информация не само на коя дата са били осветени, но понякога и къде са се намирали. Култът е бил разпространен и на Запад още отпреди разделянето на Църквата. В Западната църква паметта на архангелите се отбелязва на 8 май и на 29 септември.

В подзаглавието **Разпространение на култа в България** се разглеждат обстоятелствата, свързани с ранното навлизане на почитта към архангелите в страната и за нейната популярност. Предпоставки за това се създават още с официалното приемане на християнството през 864 г. При кръщението си княз Борис I приема християнското име Михаил от византийския император Михаил III, с което архангелът се превръща в личен покровител на владетеля. Ако се съди по скорошното навлизане на името Гавриил в царския род, дадено на втория син на княз Борис I, в новопокръстена България се е почитал и архангел Гавриил. За особено отношение свидетелстват двете достигнали до нас славянски жития на Наум Охридски с информацията, че светецът е основал манастир, посветен на безплътните сили. Първичните писмени източници също са знак за силен култ в ранния етап от формирането на старобългарската богослужебна литература и книжнина. Климент Охридски създава Похвално слово за архангелите Михаил и Гавриил, познато в над 160 преписа. До нас е достигнал и акростихов Канон за архангел Михаил от Константин Преславски, открит от Стефан Кожухаров. Въз основа на отделни места в канона, където се споменават събраните в дома на архистратига хора за неговия празник, ученият предполага, че в Преслав е имало църква или манастир на името на архангела. Освен произведенията със сигурно

авторство е позната и творбата „Кратко сказание за чудесата на архангел Михаил”, а също и канон на II глас, с начало *Просвъщънь дръвляе оумы*, открит от Е. Верещагин.

Култът се поддържа и по време на Второто българско царство. Запазва се тенденцията, следвана и във Византия – владетелите да носят името Михаил. Примери за това са синът на Иван Асен II от Ирина Комнина Михаил II Асен (1246-1256), както и основателят на последната българска династия – Михаил III Шишман Асен (1323-1330). През XIII-XIV в. се строят нови храмове, посветени на архангела. За един от тях имаме известие от Житието на патриарх Йоаким I, основал манастир по поръка на Иван Асен II. Учените приемат, че става въпрос за скалния комплекс на името на архангел Михаил край с. Иваново, Русенско, и за т. нар. „Затрупана църква”. По един от стенописите в нея учените предполагат, че ктиторият ѝ е владетел. През XIV в. е написан и молебен канон за архангелите Михаил и Гавриил, свидетелстващ за специалния интерес към тях. Негов автор е търновският книжовник инок Симеон. За жив интерес говорят и творбите извън официалния култ, разпространявани в старобългарската литература. Част от тях са дуалистични и наблягат на противоборството на безплътните сили като войнства на Бога срещу Сатаната и неговите паднали ангели. И в апокрифите основен герой е архангел Михаил. Култът към него е разпространен и във фолклора.

В частта **Изображения на безплътните сили. Присъствие в Литургията** без претенции за изчерпателност се представят рефлексите на култа извън текстовете – характерни начини за изобразяване в храма, мястото и ролята на архангелите в храмовото пространство.

Архангелите се изографисват основно на две места в храма – на иконостаса сред основния ред икони на лявата олтарна врата или в съседство с нея и над входа към наоса, обикновено на западната му стена. Поставянето им до входа към наоса или към олтара е свързано с функциите им на пазители на храма. Те бдят над вярващите и над самото богослужение и невидимо за верните участват в него заедно с Христос. Техните икони заедно с останалите изображения изразяват и пълнотата на Църквата, присъствието на всички участници в нея – Христос, ангелите, светиите, духовенството и народът божий, както и нейното различно времепространство. В това обкръжение свещеникът изрича думите на Христос от Тайната вечеря и се моли Светият Дух да слезе и да претвори хляба и виното в Тяло и Плът Христови. Освен че постоянно бди над верните в храма, архангел Михаил не допуска в този момент не само външни

врагове, но и нахлуването на ежедневни и нечисти помисли в душите на вярващите, които ще приемат тайнството Евхаристия. Пазителят на входа на наоса става пазител на пречистилата се с молитви човешка душа, за да не може Сатаната да се промъкне и да я оскверни за Божиите дарове. Тази роля се изобразява също със сразения Сатана, върху чието тяло архангел Михаил, облечен в ризница и с меч в ръка, е стъпил с крак. Сходен иконографски сюжет е поваленият човек в краката на архангела, облечен като войн, с меч или нож в едната ръка, а в другата хванал за косата човешка душа, изобразена като по-малко копие на смъртника, но без дрехи. Причината това изображение да се поставя на иконостаса, е значението на олтара, който от космологична гледна точка представлява небето. Архангелът води душата на християнина към него, където тя ще застане пред Бога. Подобни назидателни иконографски сюжети са късни, характерни за XIX в. Провокирани от възрожденските процеси със засиленото внимание на човека към собствения му вътрешен свят, но пречупени през църковното мислене, те се обръщат и към личната отвъдна участ на грешника.

Друго емблематично място, на което могат да бъдат видяни ангелските войнства, е куполът, около иконата на Христос Вседържител. Ако олтара̀т е небето по хоризонтала, то куполът символизира небесните селения по вертикала.

Богатият полифункционален култ към безплътните сили е плод на многовековен процес. В него има принос както официалната литература (напр. богослужебни творби, догматични и тълковни съчинения), така и апокрифите и фолклорът, които взаимно се допълват. Ранното му възникване, неговата устойчивост и преминаването му в различни култури играят роля за обогатяването на основните функции на безплътните сили и за възникването на други. Често те се развиват от апокрифите и фолклора, а официалната литература подпомага съхранението им и е техен регулатор.

Втора глава

Типологизация на службите за безплътните сили

I. Първични ръкописни източници

1. **Зограф I.e.7** (Зограф 53, Зограф 88) = Зогр.I.e.7. Служебен миней за септември – ноември от първата половина на XIII в. Съдържа две служби за безплътните сили. Едната е поместена на 6 септември с канон на VIII глас *Мѣслѣньна бѣсплѣтънѣхъ ѹннѣ* с добавени тропари за мѣч. Евдоксий. Втората служба за 8 ноември на вечернята е с три стихирѣ и слава, а утринната започва с друга слава, следвана от канона на IV глас *Вѣстрѣбѣль (Вѣстрѣпѣль) вѣсѣмъ слоужьбьно*. Към службата е добавен с бележка в полето поместеният след 31 октомври втори канон на II глас *Просвѣщѣн дръвѣ оумѣ*.

2. **Драганов миней** (основна част от ръкописа 219 листа – Зограф 54; I.e.9; 2 листа – РГБ. Григор. № 42/ М. 1725; 3 листа – РНБ. Q.п.I.40) = Драг. Празничен миней от втората половина на XIII в. Съдържа две служби за безплътните сили – за 6 септември с канон на IV гл. с начало *Начѣльнѣнка ангѣломъ* и за 8 ноември с канон *Божьствѣнѣмн свѣтълостѣмн също на IV гл.*

3. **Братков миней** (НБС 647, Богдановић 522) = Брат. Служебен миней за първите три месеца от църковната година и празничен за декември/август. Първата част е от 1234/43 г., а втората – от началото на XIV в. Съдържа две служби за безплътните сили в частта от XIII в. Тази от за 6 септември е комбинирана с песнопения за св. мѣч. Евдоксий, с канон за безплътните сили на VIII гл. *Мѣслѣньна бѣсплѣтънѣхъ ѹннѣ* с тропари и за мѣченика. За 8 ноември са поместени два канона – като първи е поставен този с предполагаем старобългарски произход – *Просвѣщѣн дръвѣ оумѣ* на II гл., а на второ място е канонът с начало *Вѣстрѣбѣль (Вѣстрѣпѣль) вѣсѣмъ слоужьбьно* на IV гл.

4. **Скопски миней** НБКМ 522 = Скоп. Празничен миней от XIII в. С една служба за безплътните сили на 8 ноември, която се отличава с разширен състав не само на броя на каноните, но и на малките песнопения. Първият от двата поместени канона е *Просвѣщѣн дръвѣ оумѣ* на II гл., а вторият – акростиховият на Константин Преславски *Прнпадѣлѣшта ма боже прннмн* на VIII гл.

5. **Ф.п.1.72** (РНБ) XIII-XIV в. Празничен миней от края на XIII – началото на XIV в. Съставът на службите в него е сходен с този в Драг. Съдържа две служби за безплатните сили – за 6 септември с канон на IV гл. Началънка ангеломъ и за 8 ноември с Божьствънъимн свѣтълостымн, също на IV гл.

6. **Sinait. Slav. 25** = Син 25. Празничен миней от XIV в. с две служби за Безплатните сили – за 6 септември с канона Началънка ангеломъ и за 8 ноември с Божьствънъимн свѣтълостымн.

7. **САНУ 58** (Богдановић 707). Служебен миней за септември, октомври и ноември с проложни четива от 1320-1330 г. Съдържа две служби за безплатните сили за 6 септември с канон на VIII гл. Мысльныѧ бесплатъныи хъ чини с комбинирани тропари за мѣч. Евдоксий и за 8 ноември с два канона Въстѧплъ (Въстрѧблъ) въсьмъ слоужьбно на IV гл. и Просвѣщън дръваѧ оумъ на II гл.

8. **Ундошки 75** (РГБ, ф. 310) = Унд 75. Служебен миней за септември-февруари от XIV в. с две служби за безплатните сили, за 6 септември с канон IV гл. Въстѧплъ (Въстрѧблъ) въсьмъ слоужьбно и за 8 ноември с агрипния и включен канон в нея на IV гл. с начален ирмос Отвръзѧ оуста моѧ и на утринната с Мысльныѧ бесплатъныи хъ чини на VIII гл.

9. **САНУ 283** (Богдановић 715). Служебен миней за септември от 1470-1480 г. Службата в него за 6 септември е с канона Началънка ангеломъ на IV гл.

10. **НБКМ 122**. Празничен миней от 1435 г. с две служби за безплатните сили за 8 ноември и 26 март. Ноемврийската е с канона на VIII гл. Въсн възпонтъ люднѧ, за 26 март – с Ѳко свѣта сѧца на IV гл.

11. **НБКМ 897**. Служебен миней за ноември от края на XIV в. Службата за 8 ноември е с канона Въсн възпонтъ люднѧ на VIII гл.

12. **НБКМ 523**. Празничен миней от XIV, XV и XVI в. Със служба за 8 ноември в частта от XV в. Канонът в нея е Въсн възпонтъ люднѧ.

13. **НБС 221** (Богдановић 853). Празничен миней от втората четвърт на XV в. със служба за Безплатните сили на 8 ноември. Канонът в нея е Въсн възпонтъ люднѧ.

14. **САНУ 287** (Богдановић 782). Служебен миней за ноември от 1470-1480 г. Канонът за безплатните сили на 8 ноември е Въсн възпонтъ люднѧ.

15. НБКМ 896. Празничен миней за февруари – август от XIV в. с една служба за безплътните сили на 26 март. Канонът в нея е *Ѓко н свѣтъ бѣвъ IV* гл., който в повечето преписи и в Печатния миней е плод на различна редакция с начало *Ѓко свѣта сѣца*.

16. Погодин 531 = Пог 531. Служебен миней за март от края на XIV в. със служба за 26 март, началото на която е слято със службата за Благовещение. С два канона, изписани един след друг – първият с начало *Научальникъ възшъннхъ чиновъ* на VI гл. и *Ѓко свѣта сѣца* на IV.

Изследването е съсредоточено върху богатата южнославянска традиция, но в аналитичната част от работата са използвани и източнославянските преписи на службите за безплътните сили от Ягичевите миней за септември и ноември, както и службата за архангелите от Илина книга. Древноруските преписи са привлечени като допълнителни източници за проследяване на текстовата история на последованията за двете дати, хронологизацията на навлизането на каноните в славянската книжнина и типологизирането на отделните български и сръбски преписи.

17. Син. тип. 381-84 от РГАДА = Я 84. Служебен миней за септември от 1095–1096 г. Съдържа най-ранния запазен препис на службата за 6 септември с канона *Научальника ангеломъ*.

18. Син. тип. 381-91 от РГАДА = Я 91. Служебен миней за ноември от 1097 г. с най-ранния запазен препис на службата за 8 ноември с канон *Въстрѣбъль въсьмь сложьбно*.

19. Илина книга (РГАДА Син. тип. 131). Миней с особен състав за септември – февруари от XI-XII в. Съдържа една служба за безплътните сили на 8 ноември, която започва с канона *Просвѣщън дръвле оумы*.

II. Типологизация на службите за безплатните сили

Сравнението на химнографския състав на службите показва, че преписите с едни и същи канони съвпадат в голяма степен и при малките песнопения и образуват версии на службите, които се повтарят в определени ръкописи с по-малки или по-големи разлики, изразяващи се в добавянето на допълнителни песнопения около основното ядро в състава. Използваните в изследването първични източници включват общо девет канона за архангелите, поместени в шестнадесет южнославянски ръкописа и три древноруски. От тях се обособяват четири версии на службата за 6 септември, седем за 8 ноември и две за 26 март.

Версии на службата за 6 септември:

1. Драг, Ф.п.І.72, Син 25 и САНУ 283 с едни и същи стихирите на вечернята, кондак и икос. Канонът е *Научальника ангеломъ* на IV гл.

2. Я 84. Канонът, кондакът и икосът са същите като в Драг, Ф.п.І.72, Син 25, САНУ 283. Източнославянският препис се отличава по трите стихирите на вечернята.

3. Зогр.І.е.7, Брат и САНУ 58. Устойчивото ядро на песнопенията в трите ръкописа се състои от стихирите на вечернята и комбиниран канон за Безплатните сили *Мъсльнъна бесплътннхъ чинн* на VIII гл. с тропари за мъч. Евдоксий.

4. Унд 75. Със същите стихирите на вечернята като предходната версия, но с канона *Въстръбълъ въсѣмъ служьвьно* на IV гл.

Версии на службата за 8 ноември:

1. Драг, Ф.п.І.72 и Син 25. Еднаквите песнопения са стихирите на вечернята, а от утринната канонът на IV гл. *Божьствъннмн свѣтлостьмн*, седалният, кондакът и икосът.

2. Скоп. С четири стихирите на вечернята, на утринната с два кръстосани канона – *Просвъщън дръвлѣ оумъ* на II гл. и *Прнпадѣшѣта маъ боже прннмн* от Константин Преславски на VIII гл., три седални, кондак и икос.

3. ИлК. Структурно версията на службата има някои прилики с тази в Зогр.І.е.7 – малките химнографски жанрове са с архаична подредба, с тази разлика, че са поместени след канона *Просвъщън дръвлѣ оумъ* на II гл., който е съкратен.

4. Зогр.І.е.7, Брат и САНУ 58. Версията е с два канона. Основното ядро песнопения в трите преписа е едно и също, но всеки от тях проявява известна вариативност, която се състои не само в добавянето на допълнителни малки песнопения, но и в разместването на основните компоненти в службата. Поради тази

причина преписите се обособяват в една версия въз основа на общите за всички песнопения, но всеки от тях представлява отделен вариант по отношение на подредбата на химнографския материал. И в трите преписа са поместени едни и същи стихирни на вечернята – два блока по три на I и на IV гл., с изключение на Зогр.І.е.7, в който тези на IV гл. липсват. Каноните са Възрѣблъ въсьмь служьбно на IV гл. и Просвъщън дръвле оумъ на II гл.

5. Я 91. Песнопенията, поместени в Я 91, се намират и в преписите на предходната четвърта версия на службата, т.е. в Зогр.І.е.7, Брат и САНУ 58 са сформирани три разширени варианта на версията в Я 91 с различно подреждане на химнографския материал във всеки. Службата е с един канон – Възрѣблъ въсьмь служьбно на IV гл.

6. Унд 75. Поради разменените канони за 6 септември и 8 ноември в Унд 75, службите за двата празника в този ръкопис представляват изолирани версии. Канонът за 8 ноември е Мысльнѣжъ бесплѣтънѣхъ чини на VIII гл.

7. НБКМ 897, НБКМ 122, НБКМ 523, НБС 221, САНУ 287. Службата е новоизводна. Общите текстове за всички преписи са: на вечернята три стихирни на IV гл., три паримии, две стиховни стихирни на I гл. На утринната – канон на VIII гл. Въсн възпониъ люднѣ, седален на VIII гл. след III песен на канона и кондак и икос на II гл. след VI песен.

Версии на службата за 26 март:

1. НБКМ 896 и НБКМ 122. Общите песнопения на вечернята са три стихирни на IV гл. Канонът на утринната е на IV гл. – Яко свѣта сѣща. След III песен е поместен седален на I гл. Песнопенията в двата преписа са в различни редакции на текста.

2. Пог 531. Началото на службата за архангел Гавриил е слято с празника на Благовещение. На вечернята са поместени три стихирни на IV гл. и три на I гл. Утринната съдържа два канона – Научальникъ възшннѣхъ чиновъ на VI гл. и Яко свѣта сѣща. След III песен на втория е поместен седален на IV гл. Еднаквите песнопения в двете версии на службата са в различни редакции във всички преписи.

Трета глава

Канони за безплътните сили в славянските минеи (Обща информация)

От богатата византийска химнография за празниците на Безплътните сили в славянска среда навлизат девет канона: *Научальникъ ангеломъ* (IV гл.), *Мъисльнѣна бесплѣтнѣнхъ ѹннѣ* (VIII гл.), *Въстрѣбѣль въсѣмъ слоужьбьно* (IV гл.), *Божьствѣнѣннѣ свѣтлостьнѣ обанстаемъ* (IV гл.), *Просвѣщѣн дръвѣле оумъи* (II гл.), *Прнпадаѣща ма боже прнннѣ щѣдротамн сн* (VIII гл.), *Вьсн възпонмъ люднѣ* (VIII гл.), *Научальникъ възшьнхъ ѹнновъ* (VI гл.), *Юко свѣта сѣща* (IV гл.). Още един канон за архангелите – *Смотромъ свонмъ оумышлъ боговндѣце*, трябва да се причисли към тези песнопения. Не попаднах на препис от него в процеса на работата си, но информация за наличието му се намира в Описа на Горски и Невоструев в миней за ноември и декември от 1425 г. (Горски, Невоструев 1917: 85-86).

I. *Научальникъ ангеломъ*

Канонът на Йосиф Песнописец *Научальникъ ангеломъ* на IV гл. е с прост акростих ϝδθ Ἰωσήφ с името на автора в IX песен. Посветен е само на архангел Михаил. Помества се на празника за Чудото в Хоня на 6 септември. Макар и да е включен в печатния Миней, е издаден в АНГ, тъй като в някои преписи песните му са изградени от много по-голям брой тропари от оцелелите в печатната версия. Съдържа и втора песен. Поместен е в Дарг, Ф.п.1.72, Син 25 и САНУ 283 и в древноруския Я 84.

II. *Въстрѣбѣль (Въстѣпль) въсѣмъ слоужьбьно*

Канонът на Георги Никомидийски *Въстѣпль (Въстрѣбѣль) въсѣмъ слоужьбьно* на IV гл. носи двоен акростих – фразов $\text{Σὺν Γαβριήλ με, Μιχαήλ, φρουρῶν σκέλε}$, образуван от началните букви на тропарите, и прост Γεωργίου , вписан в богородичните. Посветен е на двамата архангели Михаил и Гавриил. Издаден е в АНГ на 8 ноември. Негови преписи се намират в южнославянските ръкописи Зогр.1.е.7, Брат, САНУ 58 и Унд 75 и в древноруския Я 91. Във всички се разпространява в една и съща редакция.

III. *Божьствѣнѣннѣ свѣтлостьнѣ*

Канонът е от Йосиф Песнописец, на IV гл. и съдържа акростиха $\text{Τὸν πρῶτον ὑμῶ τῶν ἁσωμάτων Νόων}$. Ἰωσήφ . Фразовият акростих обхваща началните букви на тропарите и

богородичните до VIII песен включително, а в IX е простият акростих с името на автора. Негови преписи има в Драг, F.п.I.72 и в Син 25 в службата за 8 ноември.

IV. ΜΥΣΛΗΝΖΗΑ ΒΕΣΠΛΤΖΗΖΗΝΧΖ ΥΝΗΗ

Творбата е на VIII гл. Съдържа двоен акростих Τοῖς Ταξιάρχαις τῶν ἁσωμάτων Νόων от началните букви на тропарите и Κλήμεντος от тези на богородичните. В някои печатни минеи е атрибутиран като канон на Йоан Дамаскин. Авторът му не е сигурен, тъй като липсва тропар за ламбда от именния акростих, но фразовият е пълен. Това предполага, че богородичните са заети от друг канон с втора песен в състава му. Преписи на произведението се намират в четири от използваните ръкописи – Зогр.I.e.7, Брат, САНУ 58 и Унд 75.

V. ΒΨΗ ΒΨΠΟΝΜΖ ΛΥΔΗΕ

За автор на ΒΨΗ ΒΨΠΟΝΜΖ ΛΥΔΗΕ на VIII гл. се приема Йоан Дамаскин. Творбата е без акростих, авторството най-често се указва в наслова пред нея. В печатните издания се разпространява на 8 ноември с кръстосани песни заедно с канона на Климент ΜΥΣΛΗΝΖΗΑ ΒΕΣΠΛΤΖΗΖΗΝΧΖ ΥΝΗΖ, като Дамаскиновият е поставен на първо място. В Църковнославянския миней е поместен в същата позиция. В дисертацията са използвани пет преписа на ΒΨΗ ΒΨΠΟΝΜΖ ΛΥΔΗΕ от ръкописи НБКМ 897, НБКМ 523, НБКМ 122, САНУ 287 и НБС 221.

VI. ΝΑΥΑΛΗΝΗΚΖ ΒΨΨΗΝΗΝΧΖ ΥΝΗΟΒΖ

Канонът ΝΑΥΑΛΗΝΗΚΖ ΒΨΨΗΝΗΝΧΖ ΥΝΗΟΒΖ свѣтовндѣнѣ / Ἄρχων τῶν ἁνω ταγμάτων φωτοειδής на VI гл. е с азбучен акростих и не съдържа името на автора. С подобно начало и на същия глас в гръцката ръкописна традиция се разпространяват два различни канона с азбучен акростих. Единият Ἄρχων τῶν ἁνω ταγμάτων θεοειδής, посветен на двамата архангели, е публикуван е в АНГ под дата 8 ноември. Вторият канон, към който възхожда славянският превод, е издаден като паралелен текст към църковнославянския Миней. Също съдържа азбучен акростих и според С. Евстратиадис принадлежи на перото на Теофан Начертани. В църковнославянския миней е включен като първи канон на 26 март и се редува песен след песен с Йосифовия Ἰάκο свѣта сѣща на IV гл. Поместен е в Пог 531 като първи заедно с канона на Йосиф Ἰάκο свѣта сѣща.

VII. Ἰάκο свѣта сѣща

Произведението е на IV гл., негов автор е Йосиф Песнописец. Носи фразов акростих Ὡς παμμέγιστον τὸν Γαβριήλ αἰνέσω, образуван от първите букви на тропарите и богородичните до VIII песен включително и прост Ἰωσήφ – от първите букви на тропарите и богородичния в IX. Посветено е на архангел Гавриил и се помества за двата празника в негова чест – на 26 март и на 13 юли. В Пог 531 е втори канон, след Пауѡльннкъ възшьннхъ ѹнновъ, поместен е и в НБКМ 122 и НБКМ 896.

VIII. Просвъщън дрѣвлѣ оумъ възшьннн боже

Канонът е на II гл., с предполагаем непреводен произход и поради тази причина е писано за него повече, отколкото за преводните канони. Открит и публикуван от Е. Верещагин през 2000 г. С преписи от разглежданите в дисертацията ръкописи в Скоп, Зогр. I.e.7, Брат, САНУ 58 и в ИлК.

IX. Прнпадаѣща ма боже прннмн щедротамн сн

Канон на VIII гл. с оригинален старобългарски произход, засвидетелстван чрез фразов акростих с името на автора: Пѣтн достонт(ъ) архостратнга. константнн(ъ)², образуван от първите букви на тропарите и богородичните. Открит от Ст. Кожухаров през 1979 г. От включените в труда ръкописи е поместен в Скоп.

Изводи, направени въз основа на дистрибуцията на каноните в използваните ръкописи:

Славянският песеннопоетически репертоар за безплътните сили се обогатява през цялото средновековие, но най-архаичното ядро за архангелите в славянската книжнина включва двете оригинални произведения на Кирило-Методиевите ученици каноните – Просвъщън дрѣвлѣ оумъ и Прнпадаѣща ма боже прннмн. Изборът на учениците да напишат собствени произведения, въпреки множеството канони за безплътните сили във византийската традиция, е знак за собствено културно самосъзнание и домашна книжовна школа, създадена от висококултурни книжовници. Тяхната цел не е била само да попълнят църковния календар, за което е имало достатъчно написани произведения, а са създавали сами художествени творби и с това полагат основите на собствена старобългарска култура.

И двата оригинални канона са били предназначени да се изпълняват на 8 ноември. За това съдя по датата, на която се намират те в ръкописите, като предполагам, че е било предвидено да се изпълняват заедно, а впоследствие, при

² Двата ера, поставени в скоби, по обясними причини липсват в акростиха.

изграждането на различни версии на службата, са помествани и потделно. Вероятна причина за ранното ограничаване на разпространението на акростиховия канон може да е по-ранното нормиране на версията на службата с него в състава, при което той е бил заменен с преводен. За ограниченото му разпространение говори и липсата му в източнославянските преписи, което предполага, че той не е пренесен на източнославянска почва. Най-вероятно на мястото на творбата на Константин Преславски на 8 ноември е включен Йосифовият канон Божѣствънъинмн свѣтълостъмн. В полза на това предположение са три типа аргументи:

1. Канонът се разпространява в южнославянските минеи Драг, Ф.п.І.72 и Син 25 на дата 8 ноември. Тези три ръкописа са с архаичен лексикален пласт и съдържат немалко творби със старобългарски непреводен произход, т.е. в тях е запазена част от най-ранния химнографски корпус, създаден от Кирило-Методиевите ученици. В източнославянските служебни минеи, възникнали като тип книга по-късно от Празничния миней и в които произведенията с непреводен произход са редуцирани, на същата дата е поместен канонът Въстѣплъ (Вѣстрѣвлъ) въсѣмь слоужьбьно;

2. Канонът Божѣствънъинмн свѣтълостъмн показва белезите на по-късен преводачески подход с тенденция да се предават формално точно гръцките думи, но едновременно с това в превода изпъкват и някои много ранни предпочитания, срв. например τὸν δι' εὐσπλαγχνίαν – за мѣрднѣ Драг, Ф.п.І.72, Син 25 (III тр. IV п.); εὐλαβεία – говѣннѣмь Син 25 (III тр. VI п.);

3. Пълният състав на канона в Син 25 е аргумент за негово по-ранно състояние, отразено в този препис, а липсата на пряка връзка между него и другите два преписа (въпреки че Син 25 е по-късен, той е продукт на провинциално книжовно средище и отразява по-ранен етап от съществуването на творбата) предполага ранен превод на произведението.

Като втора възможност допускам непреводният канон на Константин Преславски да е заменен с Вѣстрѣвлъ въсѣмь слоужьбьно, характерен за преписите, свързани с традицията на служебните всекидневни минеи (Зогр.І.е.7, Брат, САНУ 58, Я 91, Син161, Син325 и изместен по-късно на 6 септември в Унд 75 и на 8 ноември на агрипнията). Аргумент за ранния превод на този канон е наличието му както в източнославянски, така и в южнославянски източници, т.е. разпространява се от общ книжовен център с авторитет и влияние. Възможно е преводът на този канон да е

направен при извършването на книжовните реформи по времето на цар Петър, когато използваните гръцки образци съдържат немалък дял от творбите на не толкова популярните константинополски автори като Георги Никомидийски и Климент Студит заемат немалък дял.

Канонът *Научальникъ ангеломъ* най-вероятно е преведен на старобългарска почва с формирането на службата за празника на Чудото на архангел Михаил в Хоня. В полза на това е фактът, че той е поместен както в древноруските служебни минеи, така и в състава на южнославянските с архаичен състав. Данните от византийската традиция също подкрепят това предположение, тъй като според различните източници той е сравнително устойчив компонент от службите за тази дата.

Особен интерес провокира хронологизацията на превода на другия канон за 6 септември *Мысльныя всплътыныхъ чны*, чието разпространение е ограничено в група минеи – Зогра.І.е.7, Брат, САНУ 58 и 8 на ноември в Унд 75. Трудно е по превода да се направят изводи, тъй като образността и лексиката са по-опростени. Не е изключено този канон да е преведен през XIII в. при частичните реформи на литургичните кодекси, тъй като го има само в група минеи от сръбски произход, а в древноруските източници липсва.

За празника Събор на архангел Гавриил на 26 март вероятно по-рано преведеният канон е *Йосифовият Юко свѣта сѣца*, който е и по-разпространен в ръкописите. Ако се съди по разпространението на другия канон за този празник – *Научальникъ възшннхъ чнновъ*, той навярно навлиза след въвеждането на Йерусалимския устав през XIV в.

Четвърта глава

НАУАЛЪНКА АНГЕЛОМЪ

Канонът *Науалънка ангеломъ* е избран за анализ заради различията от синтактичен, лексикален, морфологичен и стилистичен характер на текста си в източно- и южнославянските преписи.

Анализът трябва да даде отговор на следните въпроси:

1. дали в основата на всички използвани преписи лежи общ протопревод, или канонът е превеждан повече от един път;
2. каква е последователността на възникването на преводите (редакциите), ако са повече от един (една).

В най-стария наличен препис в Я 84 във всяка песен има общо по пет строфи – ирмос, три тропара за празника и богородичен. Преписите от Драг и F.п.I.72 са с по четири – ирмос, два тропара за празника и богородичен. В този от Син 25 в VII и VIII песен има по четири строфи, а в останалите – по пет, а в най-късния източник САНУ 283, отново се появяват по 5 строфи, както в Я 84, – ирмос, три тропара за празника и богородичен. Някои от строфите в отделните преписи са различни. В Я 84, САНУ 283 и Син 25 песните са с по един тропар повече, но в по-голямата част от канона този тропар е различен в Син 25. Включеният трети тропар за празника в състава на службата съвпада в трите ръкописа в само в I и V песен, а в III, IV, VI и IX е различен. В АНГ (1972: III. 220-241) канонът съдържа II песен. От останалите песни в изданието VI и VIII са с по осем строфи – ирмос, шест тропара за празника и богородичен, а другите са с по девет, като при тях тропарите за празника са с по един повече. В гръцкото печатно издание втора песен липсва и всички останали съдържат общо по 7 тропара – ирмос, пет за празника и богородичен. Редуцираните тропари в печатното издание, а също и липсата на втора песен както в него, така и във всички преводни версии, водят до предположението, че канонът е преведен от съкратения гръцки текст.

Въз основа на различния състав в събраните преписи се формират три версии на канона: **1.** в Я 84 и САНУ 283; **2.** в Драг и F.п.I.72; **3.** в Син 25, която е много близка с версията в Драг и F.п.I.72. При анализа трябва да се установи последователността на възникването на версиите. За по-голямо удобство преписите са разделени на две групи според наличните тропари в състава на канона и промените на морфологично,

лексикално и синтактично ниво – група А (Я 84 и САНУ 283) и група Б (Драг, Ф.п.1.72 и Син 25).

Изводи от текстологическия анализ:

Разгледаните преписи на канона Началъница ангеломъ възхождат към един общ протопревод, който не е оцелял в ръкописите, но следи от него се откриват във всички или в някои от преписите, обособени в различни групи. Това са особени и смислови места в превода, които не предават точно гръцката дума, а са ориентирани към контекста. Такъв е преводът на λαῖ τῷ πιστῷ с людн смъренънѣ (IV песен, I тропар) във всички преписи на канона, както и този на ἀφανῶν τὴν δήλωσιν с етимологичната фигура ѡвѣ неѡвленънѣмъ в група А и ѡвленно неѡвленѡмоу в група Б. Не по-малко показателни за общ протопревод са общи грешки в някои от преписите – огръденнѣ в Я 84 и Син 25 за κλοπή (I песен, богородичен), както и бездъноу и без'днѣ за ἀπράκτους (VI песен, I тропар) в същите преписи. Към тези аргументи трябва да се добави и сближаването на всички преписи след III песен на канона.

Основание за датирането и локализирането на протопревода е, от една страна, съвместяването на старинни преводачески предпочитания с иновации, а от друга, рангът на паметта, който не е висок и това предполага, че химнографията за него е навлязла в България по-късно. Приемствеността с ранна преводаческа традиция и липсата на ярки архаизми позволява той да бъде отнесен не към най-ранния преводачески корпус, а към първите десетилетия на X в. Трудно е да се конкретизира дали е дело на преки Кирило-Методиеви ученици, или на техни последователи.

Между преписите от двете групи се наблюдават съществени лексикални, морфологични и в по-малка степен синтактични разночетения, които са знак за целенасочено редактиране на канона в съпоставка с гръцкия текст. Всяка от двете групи обаче съдържа архаичен лексикален пласт, съвместен с по-късна лексика, т.е. текстът във всяка е редактиран независимо от другата. Разликите между преписите в рамките на всяка група обикновено се свеждат до морфологични и фонетични промени в думите, добавяне или липса на отделни думи или изрази, причината за което може да е невнимание или неразбиране, но като цяло лексикалният пласт е еднакъв.

Най-явните разлики между двата преписа в група А, въпреки хронологическата им отдалеченост един от друг, са изписаните изцяло ирмоси в III, VI, VIII и IX песен в САНУ 283. Тъй като текстът следва източнославянската редакция на канона, трябва да се приеме, че книжовникът е добавил тези ирмоси по памет или те са били използвани

от друг канон, който му е бил достъпен и той ги е дописал. Другата възможност – в извода за този препис четирите песни да са били с пълни ирмоси, ми се струва по-малко вероятна, понеже в източнославянските преписи те се разпространяват последователно само с началата си, а също така всичките са дадени инципитно в Я 84.

На въпроса за хронологизацията на редакциите в двете групи може да се приведат аргументи от различен характер (исторически факти, наличните датирани ръкописи), а също и изводи от досегашните изследвания в областта на текстологията. Редакцията в група А, отразена в Новгородските служебни минеи, е засвидетелствана най-рано в тях, затова трябва да се приеме, че е извършена при създаването им. Тя рефлектира в цялостния корпус от богослужебни книги по Студийско-Алексеевския устав, подготвен през XI в. От текстологическите изследвания вече е установено, че са правени корекции върху южнославянски текстове с помощта на гръцките образци при създаването на древноруските минеи. Характерна особеност на тази редакция е нейната нехомогенност, на която се спира още В. Ягич. Тя се проявява не само между песните на отделния канон, както е в случая. Оказва се, че част от каноните са поместени нередактирани в тези минеи по времето на съставянето им, тъй като същите текстове се намират и в южнославянски ръкописи, при голяма част от които не се откриват следи от руски протограф.

Смесването на редкатиранни и нередактирани произведения в Новгородските минеи предполага, че за създаването им е послужил сбор от един празничен състав, преведен по-рано и вече усвоен на руска почва, и нови преводи, с които е попълнен календарът за липсващите в празничния състав дати. Основание за такова предположение ми дава разпространението на поместените в тези минеи два канона – *Научальника ангеломъ* на 6 септември и *Въстѣплъ (Въстрѣблъ) въсьмъ служебьно* на 8 ноември, първият в различна редакция от южнославянските ръкописи, а вторият в същата. Смятам, че редактираните канони са били вече усвоени в източнославянската традиция при създаването на служебните минеи и редакцията им е направена при окомплектоването им, а нередактираните са възприети във вида, в който са навлезли в Киевска Русия от България.

Във връзка със смесването на редактирани и нередактирани произведения в източнославянските служебни ръкописи трябва да се спомене още, че Новгородския миней, в който канонът *Научальника ангеломъ* е в различна редакция от тази в южнославянските празнични представители, съдържа различен канон за 8 ноември от

този в южнославянските. В него се намира *Въстрѣбъль* (*Въстѣплъ*) *въсѣмь служьбьно*, а в южнославянските ръкописи – *Божьствьнѣмн свѣтлостьмн*. Южнославянският празничен миней също съдържа произведения, липсващи в източнославянските служебни минеи и те вероятно са поместени в него при редакция на състава му. Запазените общи песнопения в различни редакции в двата типа книга явно са най-старият преводен състав в Миней. Възниква въпросът защо за празника с по-висок ранг на 8 ноември в Новгородските служебни минеи канонът е преведен по-късно от този за 6 септември, въпреки че септемврийската служба е с по-нисък ранг? Предполагам, че в службата на 8 ноември е влизал канон с непреводен старобългарски произход, а може би с него и някои малки песнопения и следваните византийски норми при формирането на служебните състави са довели до необходимостта от заместване на оригиналните песнопения с преводни.

Резултатите от текстологическия анализ показват, че езиковата редакция на канона в двете версии в група Б е една и съща. По-ранен представител на текста е Син 25, а другите два преписа отразяват втора редакция, при която, освен съкращаване на тропари, са извършени и спорадични промени в текста. Най-ранният свидетел от група Б е Драг, но в него са правени допълнителни съкращения на канона, а по-късният Син 25 съдържа междинна версия между първоначалното му несъхранено състояние и допълнително съкратеното в Драг и в F.p.I.72. Въпреки че ръкописите от група Б са късни, и трите имат редица архаични особености, в тях е запазан превод от времето на Първото българско царство, но Драг и F.p.I.72 носят следи от преработка на химнографските текстове, което е характерна иновативна тенденция за XIII в. Третият ръкопис от групата, Син 25, макар че е от XIV в., също показва някои специфични особености. По отношение на съдържанието му това са немалкото непреводни творби и редките песнопения в него, налични и в службата за 6 септември, а според структурата на службите, не е организиран по Йерусалимския типик, въпреки че той се налага в практиката през XIV в. Поради това може да се съди, че книжовното средище на о. Крит, където е създаден ръкописът, е било маргинално и е изоставало от актуалните за времето тенденции в развитието на книжнината. За реализацията на Син 25 според локална маргинална практика може да се съди и по хронологичните рамки, в които е поставена капиталната за XIV в. атонска редакция, започнала преди създаването на ръкописа, а по времето на неговото написване (според Кл. Иванова най-вероятно 1339 г.) трябва да е била в разгара си. Съдържанието и структурата на службите в Син 25 го

нареждат сред архаичните минеи и го приобщават към Драг и F.п.I.72, а наличието на повече тропари в канона Научальника ангеломъ, отколкото в другите два ръкописа, показва, че редакцията в него отразява по-ранна и пълна версия на произведението, отколкото тази в по-ранните Драг и F.п.I.72.

Разликите между двете редакции вътре в група Б са незначителни в лексикално отношение, затова може да се приеме, че това са по-скоро два варианта на канона, които се обособяват въз основа на допълнително съкратените строфи в Драг и F.п.I.72. Промените в морфологичния, лексикалния и синтактичния състав на Научальника ангеломъ между трите преписа са незначителни и не са извършвани систематично. С изключение на ирмоса за VIII песен в Син 25, явно взет погрешно от канона Просвъщън дръвляе оумъ, всички останали ритмо-мелодични модели са еднакви и в трите минея. В по-пълния вариант в Син 25, се намират всички строфи, поместени и в преписите от Драг и F.п.I.72. От това може да се направи извод, че последното съкращение на канона в Драг и F.п.I.72 е извършено от препис като този в Син 25. От сравнението на морфологичните, синтактичните и ритмо-интонационните особености на гръцкия текст и останалите преписи със Син 25 следва изводът, че промененият текст, какъвто е на отделни места в последния ръкопис, е преосмислен и променен след превода, при преписването.

Що се отнася до редакцията в група Б, нейното разпространение в различни южнославянски ръкописи говори, че е получена на старобългарска почва по времето на цар Петър, тъй като тя отразява лексиката на Преславската книжовна школа. Допускам, че протопреводът, послужил за основа в двете групи, но запазен в преписите, е извършен по-рано от учениците на Кирил и Методий при цар Симеон и по времето на цар Петър канонът е редактиран. Основание за подобно предположение ми дава и фактът, че празникът за Чудото в Хоня, макар и от по-нисък ранг, влиза в състава на Празничния миней, който е възникнал по-рано от служебния като богослужебен тип сборник. Не трябва да се пропуска и, че празничните минеи, в чиито състав е включен канонът, отразяват архаични езикови черти и преводните текстове в тях се съвместяват с немалко химнографски творби с оригинален старобългарски произход, което предполага, че версията на самия Празничен миней, запазена в тях, трябва да е възникнала много рано. Възможно е в някакъв ранен период от развитието на богослужението на българска почва да са проникнали нови типикарски изисквания,

според които съставът на службите и броят на честваните празници се е увеличил и това да е наложило попълването му с песнопения от преводен и непереводен произход. От редакцията, извършена по времето на цар Петър и отразена в общото състояние на трите преписа в група Б, по-късно, предполагам на Атон, текстът е претърпял допълнителната редакция, засвидетелствана в Драг и F.п.I.72, а в излезлия от маргинален книжовен център Син 25, са запазени в по-голяма степен промените, извършени по времето на цар Петър.

Пета глава

Просвъщън дръвѣ оумѣ възшъннн Боже

Възникването на пета глава до голяма степен е спонтанно, провокирано от статията на А. Пентковски „К истории славянского богослужения византийского обряда в начальный период (кон. IX – нач. X в.): два древних славянских канона архангелу Михаилу”, публикувана в „Богословские труды” кн. 43-44 от 2012 г., в която авторът приписва авторството на анонимния канон за архангел Михаил Просвъщън дръвѣ оумѣ на II гл. на Климент Охридски. За уточняването на този въпрос са привлечени немалко други химнографски творби. Разглеждат се и някои текстологически особености на творбата, за да се уточни кой от тях стои най-близо до първоначалния ѝ вид. Обърнато е специално внимание и на канона от Константин Преславски Прнпадѣѣща ма боже прннмн на VIII гл., който е изключително близък в стилово-езиково отношение с анонимния канон. В работата са използвани голяма част от откритите засега преписи – в Илина книга (ИлК), Скопския миней НБКМ 522 (Скоп), Зограф.І.е.7 (Зогр. І.е.7), Братковия миней (Брат), САНУ 58 и един частичен октоихов препис в НБКМ 172.

Между преписите има фонетични, морфологични, синтактични и лексикални разночетения, като от лексикалните се формират различия в текста, които предполагат редакционни намеси в определен етап от разпространението на канона. От предварителното проучване се вижда, че преписите от Скоп и НБКМ 172 са по-близки помежду си, тези от Брат и САНУ 58, от своя страна, показват най-голямо сходство един с друг, преписите от ИлК и Зогр.І.е.7 са сходни на места с тези от Скоп и НБКМ 172, а на други – с Брат и САНУ 58, от което на този етап може да се предположи, че те са запазили междинно състояние на текста.

Тъй като най-ранният препис в ИлК е съкратен, водещ при даването на цитати в доказателствената част от текста е този в Скоп, който, освен че е най-пълен, съдържа и архаичен лексикален пласт. Поради необходимостта от изследване, от една страна, на сходствата на тропарите вътре в канона по теми, а от друга – на сходствата на тропарите от този канон с други творби, за прегледност на анализа той е разделен на части, като най-напред се разглеждат приликите между строфите в *Просвъщън дръвля оумъ*, а след това в отделна част се сравняват приликите или разликите от този канон с други творби.

Стиловият и съпоставителен анализ на канона с други химнографски творби би могъл да доведе до предположение за авторството на този анонимен текст. Поради вероятността това да послужи за установяването на първоначалния текст при част от разночетенията, а и предвид немногобройните лексикални разночетения, стиловият анализ е водещ за този канон, но паралелно с него се прави коментар и на разночетенията, съпровождащи анализирания в стилистично отношение тропари.

I. Анализ на тематично еднаквите тропари в *Просвъщън дръвля оумъ* (нататък КаМ1)

В канона се наблюдава тенденция към групиране на строфите в отделни микротемати и разпределянето им на едни и същи места в песните. С изключение на първия тропар в I песен, който е и начален за творбата, в първите тропари на другите песни водещата тема не е за архангел Михаил, а за всички безплътни сили, като някои от тях започват по един и същи начин и са доста сходни по съдържание, а в повечето случаи близките части в тях дори се намират на едни и същи места. Сред останалите тропари от КаМ1 не се открива строго определен ред в подреждането им по микротемати, но се забелязва тенденция към поставянето им на определена позиция в песните. Повечето от тях са посветени на архангел Михаил, такива са третите поред в I, III, IV, V, VI и VII песен, както и вторите в VI и VII. Вторите тропари от I и III песен са насочени към богомолците в храма, а вторите от IV, V, VIII и IX – към Бога. Тенденцията към подреждане по микротемати означава, че авторът предварително е обмислил баланса на тропарите така, че в творбата да се редуват строфи както за архангел Михаил, така и за останалите безплътни чинове, за Бога и богомолците.

II. Сходни тропари от КаМ1 и канона *Прнпадыща ма боже прннмн щедротамн сн*

Сходствата между отделни тропари от КаМ1 и непреводния канон за безплътните сили от Константин Преславски Припадаща ма воже прнмн на VIII гл. (нататък КаМ2) вече са изтъкнати от някои учени. В дисертацията е направен по-подробен анализ и сравнение с други оригинални химнографски творби, за да се изясни въпросът за авторството на КаМ1. Текстът се дава по Скоп, като при необходимост се добавят разночетения по другите преписи.

Някои от строфите на двата канона са сходни до такава степен, че изглеждат сякаш са писани от един и същи човек или тези от КаМ1 са послужили за модел на сходните строфи от КаМ2. Като изхожда от близостта на двата канона и предвид съвместната творческа дейност на Климент Охридски и Константин Преславски, А. Пентковски изказва мнение, че Климент Охридски е автор на КаМ1 (Пентковски 2011: 132-133, Пентковски 2012: 411-420). След като единият канон е бил образец за написването на другия, трябва да се приеме, че авторът на втория канон е подражавал на автора на първия. Това разколебава извода, че КаМ1 е написан от Климент Охридски, тъй като Климент Охридски и Константин Преславски са книжовници, които са творили заедно и са си сътрудничили. Двамата са си разпределяли творческите задачи, а наличието на подражателство в една от двете творби поставя единия в статута на подчинен на другия. Изтъкнатият аргумент поставя автора на КаМ1 в позицията на авторитет за Константин Преславски и разширява възможностите за атрибуция. Е. Верещагин предполага, че автор на КаМ1 може да е някой от славянските първоучители, а М. Йовчева допуска, че може да е създаден от св. Наум Охридски за освещаването на манастира св. Архангели на Охридското езеро.

III. Климент Охридски и авторството на КаМ1

Двата начални тропара от КаМ1 и КаМ2 се сравняват с начални тропари на други химнографски творби от Константин Преславски и Климент Охридски, за да се потърси близост между поетическия им стил и стила в КаМ1. Двамата автори се избират, от една страна, заради изказаното мнение на А. Пентковски, че Климент Охридски е автор на КаМ1, а от друга, заради немалкото атрибутирани както към единия, така и към другия поетически творби, което дава надежден материал за сравнение на индивидуалните им авторски стилово-езикови особености с тези в КаМ1.

Въз основа на дадените примери и техния анализ може да се обобщи, че обичайният словоред и поетичният изказ като цяло в творбите на Климент Охридски се различава от словореда и изказа в произведенията на Константин Преславски. Поради

сходството в словоредата на КаМ1 по-скоро с поетическите произведения и стила на Константин Преславски, анонимният канон на II глас с начало *Просвъщън дръвле оумъ* е малко вероятно да е написан от Климент Охридски, но предвид близкия изказ и поетическия стил в КаМ1 с творбите на Константин Преславски, допускам вероятността авторът на КаМ1 да е бил Константинов учител. А че канонът не е създаден от самия Константин Преславски, въпреки сходствата с неговите творби, предполага наличието на имена със светлинна символика в него, които са характерни за творчеството на Климент Охридски, както и Климентовото Похвално слово за архангелите Михаил и Гавриил (нататък ПСаМГ), чието начало е същото като третия тропар от VIII песен в КаМ1. Това дава основание да се мисли, че авторът на канона е бил авторитет и за Климент Охридски. Ако се изключи въпросът за автора на КаМ1 като авторитет за двамата Кирило-Методиеви ученици и се вземат предвид приликите на творбата с някои стилови особености в творчеството както на единия, така и на другия, допускам вероятността КаМ1 да е създаден съвместно от тях.

Близостта между ПСаМГ, КаМ1 и КаМ2 явно е обусловена от изграждането им като единен цикъл от творби, написани за култа към архангелите. Във връзка с това трябва да се отбележи още една страна от приликата на ПСаМГ и КаМ2 – в тях се възпяват и двамата архангели, Михаил и Гавриил, докато в КаМ1 – само архангел Михаил. Това предполага, че КаМ1 е написан преди замислянето на другите две творби или отделно от тях и след това е използван като източник за Словото и КаМ2, които вероятно са създадени съвместно.

IV. Сравнение между сходните тропари от КаМ1 и КаМ2

На следващия етап от анализа е направено детайлно сравнение между двата канона, което би трябвало да доуточни въпроса за образа и подражанието, а също и да изясни дали КаМ1 и КаМ2 се отнасят един към друг само като образец и подражание, или се допълват взаимно.

Голяма част от тропарите в двата канона са сходни. Вероятно единият е използван изцяло като модел за изграждането на другия. Ако се съди по различните начала на сходните строфи, то най-вероятно Константин Преславски е заимствал от вече написания неакростихов канон за акростиховия, като е променял отделни части от текста и размяствал тропари, за да получи необходимата му акростихова буква. Тропарите за празника и в двете творби са по три и затова заради неизползваните строфи на КаМ1 при създаването на КаМ2, се предполага, че на Константин

Преславски му се е наложило да напише допълнително някои тропари. Това биха били тези, които нямат съответстващи на тях в КаМ1.

Между КаМ1 и КаМ2 се образуват синонимни или близки по значение в използвания контекст лексемни двойки, обусловени от избора на различни лексеми във всеки от тях. Такива са *просвъщаіемъ/ ѡздрѣіемъ, мѡтвѣннкѣ сн/ пѣвъцѣ сн, лнкъствоуіѣще/ празноуіѣщѣѣ*. Появата им при тези изключително близки по текст произведения говори, че техният автор не е един и същ. Синонимите от този тип са употребени при лексеми извън темата на конкретния празник и се отнасят за често срещани общи понятия в химнографските произведения, което предполага, че са използвани от двама различни носители на езика.

V. Типове разночетения:

Разночетенията от КаМ1 най-общо могат да се разделят на три типа:

1. Получени от редакция на текста, при която архаизирани и книжни лексеми са заменени с по-нови. Този тип промени се наблюдават в повече от един препис и заедно с датировката на конкретните ръкописи по тях преписите могат да се оразличат на по-ранни и по-късни. Според наличието на архаизирани лексеми в тях, ръкописите се разделят основно на две групи:

1. ИлК и Скоп,
2. Зогр.І.е.7, Брат, САНУ 58 и НБКМ 172.

Преписите от първата съдържат архаичен лексикален пласт, а в тези от втората архаичните лексеми са заменени с по-нови. Частични замени се наблюдават и в ИлК и Скоп, а в НБКМ 172, както и на някои места в Зогр.І.е.7, Брат и САНУ 58 са останали отделни архаизирани лексеми.

2. От преосмисляне на лексеми, паронимия и други преписвачески грешки, разпространени в повече от един препис, при което може да се установи връзка между преписите. Тъй като и двата канона са писани на глаголица, най-вероятно някои от грешките са допуснати още при транслитерирането на кирилица. При обобщаване на резултатите от първия и втория тип разночетения може да се формира надеждна картина за пътя на разпространението на творбата. Вторият тип, получени от преводачески грешки и преосмисляне на текста, са много важни за разделянето по групи, съобразно принадлежността на отделни преписи към общ протограф. От тях се образуват две основни групи:

1. Скоп и НБКМ 172;

2. ИлК, Зогр.І.е.7, Брат и САНУ 58. Последните два преписа имат допълнителни прилики помежду си и образуват отделна подгрупа.

3. Изолирани разночетения, отразени само в един от разглежданите преписи. Подобни промени могат да послужат само за индикация, че няма пряка връзка между разглежданите преписи, т.е. че по-ранния от два или повече преписа не е послужил като извод за някой от по-късните.

VI. Обобщения и изводи от разночетенията

В преписите е фиксирано разделянето на текста на две основни редакции – едната в Скоп и НБКМ 172, а другата в ИлК, Зогр.І.е.7, Брат и САНУ 58. Късният препис от НБКМ 172 е с по-близък по текст до Скоп, но срещу много от архаизираните лексеми в Скоп, в НБКМ 172 се намират други, които в част от случаите съвпадат с редакцията в преписите от другата група, а останалите се регистрират само в този препис. Това предполага, че редакцията в НБКМ 172 е направена независимо от тази в другата група. Преписът в ИлК се оказва близък до Скоп по наличието на архаичен лексикален пласт, но текстът му е сходен с този в Зогр.І.е.7, Брат и САНУ 58, а от друга страна, южнославянските представители са по-пълни от този в ИлК. При голяма част от анализирани разночетения е запазена по-ранна версия на текста в Скоп, въпреки че този ръкопис е по-късен от ИлК.

Ако се съди по различната редакция в ИлК (сходна със Зогр.І.е.7, Брат и САНУ 58) от тази в Скоп, както и по запазените архаични лексеми в двата преписа, то трябва да се приеме, че КаМ1 по някаква причина е подложен на редакция много рано, още преди отстраняването на архаичния лексикален пласт в него, тъй като творбата попада на руска почва със стилистични промени, но със запазени архаизми. А причината за промяна на определени места от текста се дължи на преписвачески намеси, породени от нехайство, бързане и/или неразбиране на отделни места. Тези промени най-вероятно се дължат на липсата на гръцки образец за сравнение и поправяне на творбата, която с всеки препис се отдалечава от първоначалния си вид, т. нар. неконтролируема традиция. Те също са започнали да се натрупват много рано, тъй като са рефлектирани в ИлК, Зогр.І.е.7, Брат и САНУ 58.

Текстът в Зогр.І.е.7, Брат и САНУ 58 е в различно състояние от този в ИлК. Някои от разночетенията в Зогр.І.е.7 показват близост със Скоп, поради което този препис може да се определи като междинен, а Брат и САНУ 58 са претърпели някои допълнителни промени. Предполагам, че те са възникнали от общ протограф.

VII. Съкращения на тропари

От преписите във втората група целенасочени съкращения на тропари, т.е. от всяка песен, са правени в ИлК и в Зогр.І.е.7. В Брат и САНУ 58 са извадени отделни строфи, което явно не е извършено, за да се съкрати службата, а по-скоро предполага пропуски или спорадични промени. В НБКМ 172 не може да се говори за съкращения, тук по-скоро става въпрос за заимстване, поради използването на канона за попълване на песнопенията от Октоиха. В Зографския препис липсват всички троични и четвъртият тропар в IX песен, в която строфите са с една повече, а в ИлК, освен троичните от I до VII песен включително, липсва по още един тропар, а в VIII и IX песен – по два. За сравнение в канона на Георги Никомидийски Въстѣплъ (Въстрѣблъ) въсьмь службьно, поместен и в Ягичевия миней на 8 ноември (44б-51а), няма последователни съкращения в нито един от преписите. Приемливо обяснение за това е поставянето на творбата като първа, във версията на службата с два канона. За разлика от него Йосифовият канон Начальника ангеломъ, на 6 септември в Ягичевия миней (33б-42а) има съкращения на тропари, различни от тези в архаичната група южнославянски миней (Драг, Ф.п.І.72 и Син 25), но едни и същи с тези в късния САНУ 283. Последователното съкращаване на тропари в две независими редакции, при което те са различни във всяка от тях, с най-ранен препис в Ягичевия миней предполага, че това е било практика за служби от среден и нисък ранг, каквато е тази за 6 септември. Подобни редуции в някои от преписите на Просвъщън дръвлю оумъ може да се обяснят с мястото на канона сред химнографския материал. В Зогр.І.е.7 той е втори за 8 ноември, което предполага, че това е причината за неговото съкращаване. В ИлК е единствен на тази дата, но съкращенията му в ръкописа са по-големи. Ако се съди от службите за архангелите, в които се редуцират канони за празника с по-ниския ранг на 6 септември или в преписи с два канона за 8 ноември, от които вторият е съкратен, то може би преписът в ИлК е взет от извод с по-обемно последование, където КаМ1 е бил поместен като втори от два канона. От друга страна, трябва да се отбележи, че Брат и САНУ 58 са с по два канона за празника и в тях не са отстранявани тропари от всяка песен в нито една от творбите. Това предполага, че наличието на един канон в цялостен или съкратен вид може да отразява индивидуални поместни практики, временни тенденции или да е наложено от извода. Например и в двата миней със съкратени тропари – ИлК и в голяма част от службите в Зогр.І.е.7 малките химнографски форми не са между песните на канона, т.е. тези ръкописи се отличават и с други особености. В службите за

архангелите в Зогр.І.е.7 те са на богослужебните си места, но ИлК се намират в края на службата, а кондак и икос липсват както след VI песен на канона, така и в края на последованието. Такива строфи не са поместени и в двете служби за безплътните сили в Зогр.І.е.7. Начинът на подреждане на химнографския материал предполага, че службата за 8 ноември в ИлК е преписана от ръкопис с архаична организация на песнопенията, каквито са Ягичевите минеи и Зогр.І.е.7, или е съставена от песнопения, взети направо от различни жанрово специализирани сборници, с тази разлика, че малките химнографски форми вместо в началото са поставени в края на последованието.

От анализа на КаМ1, както и от сравнението му с КаМ2 може да се направи извод, че това е първият оригинален старобългарски канон за безплътните сили, който е послужил като образец за написването на КаМ2 и ПСаМГ. При написването на ПСаМГ и КаМ2 трите творби са възприети като единен непреводен комплекс за честване на празника на безплътните сили. Авторството на КаМ1 все още не е изяснено изцяло. Негов автор не е Климент Охридски, допускам вероятността той да е съавтор на творбата заедно с Константин Преславски, но е твърде възможно КаМ1 да е написан от Наум Охридски. В полза на това е отношението на Константин Преславски към Наум като авторитет и съвместната дейност на двамата книжовници. Известно е, че Константин работи върху „Учително евангелие” по настояване на Наум, от което е ясно, че двамата са живели и творили по едно и също време в столицата, а откривателят на КаМ2 Стефан Кожухаров, въз основа на някои места от канона, предполага, че е съществувал столичен храм или манастир, посветен на архангел Михаил. Ако Наум Охридски е автор на КаМ1, творбата може да е създадена в столицата Преслав, където той е работил заедно с Константин Преславски. В такъв случай двата канона са написани преди заминаването на Наум за Кутмичевица, когато авторите им са били заедно.

Малки песнопения с вероятен непреводен произход в службите за безплътните сили

Ако каноните Просвъщън дръвляе оумы и Прнпадажща ма воже прннмн са били основна част от непреводна служба за безплътните сили, трябва да се допусне, че за нея са били написани и малки песнопения, за да бъде попълнен съставът ѝ. Тъй като те се

поместват на блокове по две или три на различни места в службата и са жанрово разнородни (стихири, седални, кондаци, икоси, светилни), произходът им не би могъл да бъде засвидетелстван чрез акростих. Липсата на гръцки текст за подобни строфи би била аргумент в полза на техния старобългарски произход, но тя е трудно установима, поради необходимостта от справки с гръцки източници, част от които все още са неизследвани и недостъпни. Първият етап от работата по идентификацията на такива малки песнопения без намерени засега гръцки паралели се свежда до тяхната регистрация, описанието им и издирването на техни преписи в минеите, което би дало възможност за по-нататъшните им изследвания, включително и за издирването на евентуалните им гръцки текстове.

В обхванатите в работата ми преписи на службите за безплатните сили малките песнопения, за които не успях да открия гръцки текст в достъпната ми литература, са поместени в ръкописи с вече засвидетелствани творби с оригинален старобългарски произход за различни празници, а в повечето от случаите тези строфи се намират в една и съща служба с КаМ1 и/или КаМ2. Такива песнопения са открити в службите в Скоп (в който строфите с в няколко блока), ИлК, Син 25. Отделни строфи се намират и в Унд 75, Зогр.І.е.7, Брат и САНУ 58. Някои от тях са близки езиково и стилистично с двата канона, което ми дава основание да допусна, че са непреводни и са били написани заедно с каноните. В полза на техния непреводен произход са следните аргументи:

1. Разпространяват се в староизводни ръкописи с немалко открити непреводни химнографски творби за други празници, т.е. в тези ръкописи е съхранена част от непреводния химнографски корпус, създаден от Кирило-Методиевите ученици в България;

2. В повечето случаи в службите за безплатните сили, в които са поместени, те се намират в обкръжението на КаМ1 и/или КаМ2. КаМ1 е смятан от повечето учени, които са се занимавали с него, за непреводен канон, а старобългарският произход на КаМ2 е доказан безспорно с наличието на акростих в текста му. Най-вероятно двата канона са били основната химнографска част от непреводна служба за безплатните сили. Освен каноните, за да се попълни необходимият състав на тази служба, са били необходими и допълнителни песнопения, които учениците на Кирил и Методий вероятно са написали заедно с тях. Другият случай – вероятен превод на стихири, седален, кондак и икос за окомплектоване на службата заедно с двата непреводни канона поставя въпроса защо са написани канони, ако малките песнопения са

преведени, тъй като в сборниците с химнографски творби се поместват както малки песнопения, така и канони.

3. Лексиката и изказа на някои малките строфи в обкръжението на КаМ1 и КаМ2 са твърде сходни с лексиката и изказа на каноните. Въпреки предпоставките за приликата на песнопенията за едни и същи празници поради еднаквата тематика, вмъкването на близки фрази и формули, характерни въобще за химнографския жанр, както и възприетото за нормално заимстване на теми и мотиви между авторите на химнографски произведения и в средновековната литература въобще, в отделни произведения могат да се оразличат стилски предпочитания, изразяващи се в употребата на дадена лексика и избора на определени епитети и формули.

Извод:

Въз основа на намерените сходства между някои от анализирания малки песнопения и КаМ1 и/или КаМ2 и обединението на тези малки песнопения и по-специално на стихирите в блокове, което предполага, че те са написани заедно, трябва да се приеме, че тези стихирите най-вероятно са с непреводен старобългарски произход и част от старобългарската оригинална служба за безплътните сили, написана от учениците на Кирил и Методий. Ако малките песнопения са писани съобразно гласовете в каноните, то тогава трябва да се предположи, че творецът, написал КаМ1 на II гл. е автор и на стихирите на плагалния му VI гл. *0 днвнън свѣтъ, 0 днвнън богъ нашъ и Мнхане на чалъннѣ*, а малките песнопения на IV и VIII гл. са написани от Константин Преславски. Но тогава остава въпросът кой е написал стихирите и седалния на I гл. Възможно е те да са заимствани от друга богослужебна книга, например Октоиха, или малките песнопения да нямат връзка с плагалните гласове на каноните.

Заклучение

Силно изявената почит към безплътните сили, броят на техните празници и богатият византийски репертоар в тяхна чест създават предпоставки за постоянното развиване и обогатяване на химнографията за тях на славянска почва през цялото Средновековие. Текстологическите данни говорят, че всеки от по-важните етапи в историята на славянския минеен корпус е белязан с промени в химнографията за архангелите, които се изразяват в редактиране на текстовете (отстраняване на архаични елементи и замяната им с по-нови, съкращения или добавяне на отделни единици), навлизане на нови химнични творби, реструктуриране на службите. Едновременно с това, изясняването на писмената история на архангелския репертоар позволява да се направят изводи за развитието на минейните състави на славянска почва в две насоки. От една страна, да се уточнят някои аспекти на механизма на редактиране и тенденциите при заместване на по-архаичните или непреводните компоненти в ранните служби, а от друга, да се открият допълнителни характеристики на южнославянските ръкописни минеи с включени служби за архангелите.

Изследването на каноните за безплътните сили показва, че в южнославянските представители на Празничния миней от XIII в. са запазени произведения, преведени по различно време, някои от които са влизали в най-ранния състав на тази богослужерна книга, а каноните в една и съща редакция в южнославянските и източнославянските службени минеи са доказателство за общия книжовен център, изглежда функционира по времето на цар Петър, от който са възникнали техните преводи, и за общите корени на православната богослужерна традиция.

Данните очертават няколко важни етапа в навлизането и функционирането на химнографията за безплътните сили в славянска среда.

Тенденции в най-ранния етап от развитието на култа на славянска почва

Култът към безплътните сили е възприет в България заедно с приемането на християнството, а първите оригинални химнографски текстове за обслужването му са създадени от учениците на светите братя Кирил и Методий. От двата непреводни канона – анонимния и акростиховия с името на автора Константин, първо е написан анонимният, посветен само на архангел Михаил. По-късно той е използван като образец за акростиховия, предназначен за двамата архангели Михаил и Гавриил. В обкръжението на каноните, се намират и малки песнопения за безплътните сили, за които засега липсват гръцки образци. Част от тях са твърде близки по отношение на

лексиката, изказа и поетическото внушение с двата непреводни канона, от което може да се предположи, че на старобългарска почва са възникнали вероятно и други творби и те са влизали в състава на старобългарската непреводна служба за безплътните сили. Възможно е отделни стихирни, а може би и някои други строфи да са заимствани от Октоиха, но от степента на сходство на някои от малките песнопения с каноните предполагам, че те са написани да се изпълняват заедно с тях. Това са стихирите на I гл. *Нѣина прѣстолоу трепетьноу прѣдѣстоѣще, Красотѣ незреченыѣнъ страшно прѣдѣстоѣще* и вероятно поместените заедно с тях *Несъмынмъ всѣмъ старѣн* и *Бесплѣтънмъ старѣнша*, с които образуват един блок песнопения в Скопския миней на вечернята. Също така допускам, че стихирите *О днвннън свѣтъ, О днвннън богъ нашъ* и *Мнханле науалнннче* са написани заедно с анонимния канон на II гл. и са предназначени да се изпълняват с него, тъй като са на плагалния на гласа на канона VI гл. Стилистичните сходства между двата седални *Прѣстолоу страшноу прѣдѣстоѣще* и *Прѣстолоу свѣтлоу прѣдѣстоѣще* на I и VIII гл. с анонимния канон на II гл. и Константиновия на VIII гл. водят до предположението за непреводния произход на седалните, но заради особената близост между каноните не бих могла да се ангажирам с мнение за автора на тези строфи.

Въз основа на очертаното стилово-езиково и идейно сходство между двата непреводни канона, двата блока стихирни – на I гл., и VI гл., както и двата седални – на I и на VIII гл. допускам, че тези творби са влизали в състава на първата непреводна служба за безплътните сили, написана от учениците на Кирил и Методий в България. От включените два канона в тази служба следва изводът, че тя е била голяма и особено тържествена. Празникът, за който е била създадена службата, несъмнено е 8 ноември, Събор на архангел Михаил и на другите безплътни сили. Това се потвърждава както от датата, на която са поместени преписите на каноните и малките песнопения в ръкописите, така и от обектите на възпяване в творбите – канонът на II гл. е посветен на архангел Михаил, но в голяма част от тропарите му се възпяват всички безплътни сили, които се изброяват по чинове или се назовават обобщено, а Константиновият канон освен на архангел Михаил и безплътните чинове е посветен и на архангел Гавриил.

Въпросът за авторството на анонимния канон засега не може да получи категорично решение, но може да се допусне, че е написан от Наум Охридски.

Културно-историческите факти позволяват създаването на творбата да се впише във времето преди заминаването на Наум за Кутмичевица, когато работи в столицата съвместно с Константин Преславски. Близостта между двата канона и сведенията за съгласуваната книжовна дейност на авторите им дават основание да се смята, че творбите са написани да се изпълняват заедно. Техните преписи обаче поотделно и битуването им в различни по произход и тип миней говорят за разлики в тяхното индивидуално разпространение. Анонимният канон на II гл. се ограничава предимно във версията на Служебния миней (освен Илина книга, Син тип. 131 от РГАДА и в Скопския миней останалите представители с препис на канона са служебни миней), а Константиновия на VIII гл. – в Празничния (Скопски миней № 522, САНУ 361). Предполагам, че Скопският миней № 522, макар и с добавени преводни творби в службата, отразява в определена степен най-ранния етап от битуването на двата канона, през който те са се разпространявали заедно, а в останалите преписи е засвидетелстван вторият етап от индивидуалното им разпространение, през който те са били заменени с преводни.

Вторият етап от развитието на култа за безплътните сили в химнографията е белязан от опита да бъдат отстранени двата оригинални канона. Най-вероятно тази дейност може да се отнесе още към времето на цар Петър, когато се предполага, че възниква най-ранната версия на Служебния миней. Такива редакционни намеси се вписват в процеса на ревизиране на немалко старобългарски служби за Миней, Октоиха и Триода. За извършването им се съди от южнославянските представители на този тип Миней в сръбска редакция Зограф I.e.7, Братковия миней, САНУ 58 и Ундолски 75 от РГБ. От поместените канони на Службата за 8 ноември в тези ръкописи – преводният *Въстръбълъ въсьмъ служъбьно* и анонимният с непреводен произход *Просвъщън дръвле оумы* (вторият липсва в Ундолски 75) проличава съвместяването на двата канона. Изглежда в южнославянските представители на Служебния миней в службите с по-висок ранг оригиналните творби са оставени заедно с преводните. В древноруските източници от този тип за 8 ноември е включен само преводният канон, но в същата редакция като тази в южнославянските, което означава, че в двете версии заляга един и същи превод, като в източнославянската непреводният канон не е съвместен с преводния, а е отстранен. Може би отстраняването му е плод на ревизирана преценка за ранга на празника (мотивирана от правилата на Студийско-Алексеевския устав), тъй

като службата за св. Димитър в източнославянската версия на Службения миней е с два канона, вторият от които приписваният на св. Методий.

Наличието на повече преписи на анонимния канон в сравнение с Константиновия явно се дължи на по-широкото разпространение на служебната версия на Миней, в която той обикновено е поместван. Изглежда канонът на Константин Преславски е бил заместен в Празничния миней от канона Божьствънъимн свѣтълостьмн, поместван на 8 ноември в свидетели, които съдържат архаична лексика и множество текстове с непреводен произход. Не съществуват достатъчно данни, за да се уточни кога е навлязъл канонът Божьствънъимн свѣтълостьмн, който не успях да разгледам по-подробно, но преводът на Въстрѣбъль въсьмь служьбьно явно е направен при съставянето на Службения миней. Канонът е разпространен в един и същи превод и без целенасочена допълнителна редакция както в източнославянската, така и в южнославянската му версия, което е доказателство за общия източник на преводните произведения в двете версии на Миней. За този протограф свидетелства и грешката в началната дума на канона за 8 ноември, в който срещу σαλλίσας от σαλλίζω с изключение на САНУ 58 в преписите се намира въстѣплъ.

Ако споменатият по-горе канон Божьствънъимн свѣтълостьмн е заменил Константиновия в Празничния миней, то вероятно той е преведен при използването на нови византийски образци или при ориентирането към нови типикарски изисквания, които може да са били съпроводени със замени на песнопенията в някои от службите, и по-точно – със замени на непреводните песнопения. От една страна, най-ранните преписи на преводния канон във включените в работата ръкописи са от XIII в., а от друга, намерените засега преписи на този от Константин Преславски, който явно е бил поместен в Празничния миней на 8 ноември, са само два – един пълен и един частичен. Това предполага твърде ранно ограничение на разпространението на Константиновата творба. Времето на превод на Божьствънъимн свѣтълостьмн предстои да се изяснява с издирване на нови преписи и с изследване на ръкописите, в които се намират те.

Двете версии на Службения миней изглежда са окомплектовани независимо една от друга, за което говорят и различните канони в тях, поместени в службата на 6 септември – Мысльныа бесплътныихъ ѳннн в представителите със сръбски правопис и Начальника ангеломъ в древноруските кодекси. Обяснението на този факт може да се намери в засвидетелстваните различни редакции на канона Начальника ангеломъ в

южнославянския празнични минеи и в източнославянските преписи на Служебния. Предполагам, че версията на изборните минейни състави с канона *Начальника ангеломъ* е била пренесена по-рано на източнославянска почва и усвоена в традицията при съставянето на служебната, поради което при формирането на службата за 6 септември в нея, книжовниците са предпочели да редактират вече познатия канон, вместо да внасят ново произведение. Това предположение би могло да бъде подкрепено поместените с еднакви произведения в представителите на южнославянските празнични състави с архаични черти като Драгановия миней, F.п.I.72 от РНБ и *Sinait. Slav. 25* и източнославянските служебни минеи, като се допуска, че и останалите общи творби в двете версии са в различни редакции, както е *Начальника ангеломъ*.

Третият етап в историята на химнографията за безплътните сили може да се отнесе с голяма степен на вероятност към XIII в., като той не е резултат от единна цялостна реформа, а по-скоро от преводи в различни балкански средища. От преводните канони най-вероятно тогава прониква *Мъисльнѣна бесплѣтнѣнхъ чинн*, който влиза в южнославянските представители на Служебния миней на дата 6 септември. Предполагам, че това е станало при съставянето на тази версия на Миней през XIII в., когато трябва да е реформиран обхвата на материала в нея, ако се съди от времето на създаването на ръкописите. Но независимо дали помесечните служебни минеи са създадени на руска почва и в България въобще не е имало комплект от дванадесет тома, възможно е канонът да е преведен в България при работата по съставянето на Служебния миней, т.е. също по времето на цар Петър, но да не е пренесен по това време на източнославянска почва. За да се установи това, са необходими допълнителни изследвания както на текста на канона, така и сравнението му с текстовете на другите произведения, които влизат в състава на служебната версия на Миней. Ако е преведен по едно и също време с канона на 8 ноември, който се намира както в източно-, така и в южнославянски представители, то вероятно биха се открили някакви доказателства за това.

Може да се допусне, че *Дамаскиновият канон Въсн възпомъ люднѣ* е преведен през XIII в. вероятно на Атон, за което съдя от поместените тропари от него в *Божѣствънѣннн свѣтълостъмн* в преписите от Драгановия миней и миней F.п.I.72 от РНБ. Канонът *Божѣствънѣннн свѣтълостъмн* в *Sinait. Slav. 25*, който не е сверяван с гръцки текст при създаването си, е с изначалните си тропари. Това означава, че строфите от

Въсн възпониъ люднѣ не са били в гръцкия текст на Божьствънынн свѣтълостынн, а са добавени след превода и че когато е направен преводът на Дамаскиновата творба, Божьствънынн свѣтълостынн вече е бил със загуби в текста, а преписвачът не е разполагал с гръцкия му оригинал при създаването на преписите в Драгановия миней и миней F.п.I.72. Изнесените факти са доказателство за навлизането на канона Божьствънынн свѣтълостынн в славянската литература преди XIII в.

Въпреки превода на Въсн възпониъ люднѣ още през XIII в., най-ранните ръкописи от използваните в работата ми, в които е включен, са по-късни с век. Канонът влиза в различни по тип миней, както празнични, така и служебни и това е обусловено от нормирането на ръкописите според Йерусалимския устав.

Като много важен четвърти етап в историята на химнографията за безплатните сили се оформя мащабната ревизия на литургическите книги при въвеждането на Йерусалимския устав през XIV в. Вероятно тогава навлиза службата за архангел Гавриил за 26 март, която липсва в запазените ранни празнични версии на Минея. Запазена е в празнични и служебни миней от XIV и XV в., включени в настоящото изследване, което предполага и късния превод на каноните за нея. Липсата на последование за празника на 26 март в ранните ръкописи изглежда е обусловена от съпадението му с дните на Великия пост, при който важна роля играе Триодът и богослужението по Минея е ограничено. От двата канона за архангел Гавриил – Юко свѣта сѣца и Начальникъ възшъннхъ чнновъ предполагам, че по-рано е преведен Йосифовият Юко свѣта сѣца. Основание за това ми дава наличието на различни редакции на този канон в ръкописите – той е с различен текст във всеки от трите преписа (от НБКМ 122, НБКМ 896 и Погодин 531 от РНБ), включени в настоящата работа. Но за да се установи това с по-голяма точност, са необходими допълнителни изследвания.

Немалкият брой канони и множеството малки песнопения за безплатните сили в ръкописите са живо доказателство за постоянно обновяване на състава и подновяване на преводите в Минея, при които те са навлезли в славянската литература. Основна причина за тези преводи е периодичното редактиране съобразно нови гръцки образци, при което вероятно някои от създадените по старите изисквания ръкописи не са били унищожавани, а са се пренасяли в провинциални храмове, а други, преписани в

маргинални книжовни центрове за провинциални храмове, вероятно са се употребявали много по-дълго време отколкото тези в по-големите средища.

Цитирана литература:

Верещагин 2000: Верещагин, Е. М. Архистратига поѣз свѣтъло... Древнейшая служба архистратигу Михаилу. – В: Folia Slavistica Пале Михайловне Цейтлин. Москва, 2000, 13-30.

Горски, Невоструев 1917: Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отдель третіи. Книги богослужбныя. Часть вторая. Москва, 1917, 85-86

Кожухаров 1979: Кожухаров, Ст. Хилядолетното българско слово. Новооткрити произведения на Наум Преславско-Охридски и Константин Преславски. – В: АБВ, бр. 21, 22.V.1979, 1-2.

Пентковски 2011: Пентковский, А. Каноны архангелу Михаилу из Скопской миней. – В: Сборник на трудови од Меѓународниот научен собир „Свети Наум Охридски и словенската духовна, културна и писмена традиција (Организиран по повод на 1100-годишнината от смртта на св. Наум Охридски). Охрид, 4-7 ноември 2010. Редакциски одбор И. Велев. Скопје, 2011, 129-141.

Пентковски 2012: Пентковский, А. М. К истории славянского богослужения византийского обряда в начальный период (кон. IX – нач. X в.): два древних славянских канона архангелу Михаилу. – В: Богословские труды, Вып. 43-44. 2012, 401-442.

АНГ 1972. III: Analecta hymnica graeca e codicibus eruta Italiae inferioris. III. Schiro consilio et ductu edita. Vol. 3. Canones Novembris. A. Kominiis collegit et instruxit. Roma, 1972.

Приноси на дисертацията

1. Въведен е исторически необходимия контекст, свързан с възникването на култа към безплътните сили и е направен обзор и относителна хронологизация на отделните етапи от развитието му в България, като за целта са използвани исторически, културологически и литургически фактори.

2. Създадена е обобщена картина на разпространението на службите за безплътните сили в Миней и на периодичното подновяване на химнографския материал за тях на базата както на източно-, така и на южнославянски ръкописи.

3. Изследвана е текстологичната история на едно преводно произведение, разпространено както в източно-, така и в южнославянските ръкописи. В резултат са направени изводи за времето на неговия превод, за по-късните му редакции и тяхната локализация и хронологизация. Получените резултати полагат живота на творбата в определени исторически етапи от развитието на славянската богослужебна книжнина и изясняват някои въпроси около състава и редакциите на празничния и служебния тип Миней.

4. Извършена е работа по атрибуцията на един канон за безплътните сили, както и на някои малки химнографски единици.

5. Издирени са и са направени достъпни за науката множество преписи на текстове за безплътните сили, които се намират в приложенията към дисертацията. Издават се службите за 6 септември, 8 ноември и 26 март от 16 южнославянски ръкописа.

Публикации, свързани с темата на дисертацията

1. The service for November 8 in the Draganov Menaion (Zograph 54). – In: Literary Knowledge and Open Horizons. Sofia, 2011, 20-36.
2. Въпросът за авторството на канона *Просвъщън дръвля оумы*. Статия, дадена за печат в Црквене студије. Ниш.
3. Канони за безплътните сили в славянските минеи. Статия, дадена за печат в Старобългарска литература. София.